
Μνήμων

Τόμ. 7 (1979)

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΗΣΑΪΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.194](https://doi.org/10.12681/mnimon.194)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΠΠΑΣ Κ. (1979). ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΗΣΑΪΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ. *Μνήμων*, 7, 135–143.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.194>

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Κάτω από αυτό τον τίτλο θα δημοσιεύονται σημειώματα που διευκρινίζουν, θέτουν ή φωτίζουν αλλιώς ένα θέμα, και τα όποια δεν μπορούν να αποτελέσουν ανεξάρτητη μελέτη: ό,τι δηλ. προκύπτει από κάποιες επιμέρους επιστημονικές άπασχολήσεις, από μεμονωμένα δελτία, διαβάσματα κλπ. Δεν αποκλείονται και μικρές έργασίες που διαπραγματεύονται αυτοτελή θέματα.

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΗΣΑΪΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ

1. Στά 1839 ό Μακρυγιάννης έχει έτοιμες τις εικονογραφίες του 'Αγώνα κι άποφασίζει να τις δώσει για έκτύπωση. Γράφει στ' 'Απομνημονεύματά του: «Τότε βρίσκω κι έναν, 'Ησαΐα τόν έλεγαν, ήταν στενός φίλος του Καποδίστρια· τόν είχε δάσκαλο ό Κυβερνήτης εις τ' 'Αναπλιού τό σκολείον. Αυτόν τόν αγαθόν 'Ησαΐα έγω δέν τόν γνώριζα· μου τόν σύστησαν φίλοι. Έρχεται ό Σαΐγιας εις τό σπίτι μου και συνφωνούμεν να του δώσω τής εικονογραφίες να πάη εις Παρίσια να τής τυπώσει». ¹ 'Η συνέχεια τής ιστορίας είναι γνωστή: ό δάσκαλος 'Αλέξανδρος 'Ησαΐας άντι να πάει στο Παρίσι, πήγε στην 'Ιταλία (Βενετία, Τεργέστη) όπου τύπωσε μιá σειρά λιθογραφίες, με θέματα από την Έπανάσταση του '21, που όμως δέν είχαν καμμιá σχέση με τις εικόνες του Μακρυγιάννη. 'Αρκετές άπ' αυτές τις λιθογραφίες σώζονται και σήμερα ² και φέρουν την ύπογραφή του 'Ησαΐα. Έτσι άποκαλύπτεται ότι

1. 'Αρχείον του στρατηγού 'Ιωάννου Μακρυγιάννη, έκδ. 'Ιω. Β λ α χ ο γ ι á ν ν η, τόμ. Β' (περιέχων τά 'Απομνημονεύματα), 'Αθ. 1907, σ. 340.

2. Στο 'Εθνικό 'Ιστορικό Μουσείο 'Αθηνών βρίσκονται εκτεθειμένες έφτά έγχρωμες λιθογραφίες του 'Ησαΐα με τούς ακόλουθους τίτλους : 1) *ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΛΗ εις Κόρινθον υπό Α.Σ. 'Ησαΐου* (άρ. 2318). 2) *Έφοδος και κυρίενσις τής Μονεμβασίας υπό Α.Σ.Η. (άρ. 1606)*. 3) *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ / 1821 ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΛΑΛΛΑ. 500 ΚΕΦΑΛΗΝΕΣ 100 ΖΑΚΥΝΘ. ΒΑΤΤΑΓΛΙΑ ΔΙ ΛΑΛΑ υπό Α.Σ.Η. / ΑΡΧΗΓΟΙ ΕΥΑΓΓΕΛ. ΠΑΝΑΣ ο ΤΖΗΜΠΟΥΚης ΚΑΙ ΠΕΤΑΣ ο ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ. Com. E. PANA E. PETA di Cefalonia e Zante / ΑΡΧΗΓΟΙ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤ. ΜΕΤΑΣΑΣ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΦΩΚΑΣ ό ΒΙΚΤΩΡΑΤ. Metaxa e Foka* (άρ. 1604). 4) *ΜΑΧΗ ΕΙΣ ΑΛΑΜΑΝΑΝ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧ. ΔΙΑΚΟΥ ΚΑΙ ΗΣΑΪΟΥ ΑΡΧΗΕΠ. ΣΑΛΟΝΩΝ* υπό Α.Σ. 'Ησαΐου (άρ. 2319). 5) *ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΛΗ* (άρ. 1605). 6) *Μάχη φοιζοτάτη προς βοήθειαν των 'Αθηνών* (άρ. 879). 7) Λιθογραφία χωρίς λεζάντα, με θέμα τό θάνατο του Γεωργίου Καραϊσκάκη (άρ. 4948/25). Οι λεζάντες τής λιθογραφίας ύπ' άρ. 1604 είναι τυπωμένες χωριστά (σε 4 μικρά τεμάχια χαρτιού) και έπικολημένες σ' αυτήν· ό τίτλος *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*, τοποθετημένος στο πάνω μέρος τής ίδιας λιθογραφίας, ίσως δέν τής άνήκει, αλλά άποτελεί τό γενικό τίτλο τής σειράς των λιθογραφιών του 'Ησαΐα. Οι παραπάνω λιθογραφίες, έκτός ίσως από την ύπ' άρ. 1604, είναι δημοσιευμένες: βλ. Σ π. 'Α σ δ ρ α χ ά ς, Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος — τό ιστορικό τής εικονογραφίας του 'Αγώνα, στόν τόμο «Οί Έλληνες ζωγράφοι από τόν 19ο αΐωνα στόν 20ο», τόμ. Α', 'Αθ. «Μέλισσα» 1974, σ. 34, σημ. 46.

ὁ Ἡσαΐας ἐκτὸς ἀπὸ δάσκαλος ἦταν καὶ ζωγράφος³.

Ἡ δευτέρη αὐτῆ ιδιότητα τοῦ Ἡσαΐα ἀμφισβητήθηκε τελευταῖα ἀπὸ τὸν Γ. Πετρή: σ' ἓνα ἄρθρο του μὲ τίτλο «Ὁ Μακρυγιάννης καὶ ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἡσαΐα» ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ παραπάνω λιθογραφίες δὲν ἔχουν γίνει ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον ἄγνωστο Ἴταλὸ ζωγράφο⁴. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γ. Πετρή στηρίχθηκε: α) στὴν εἰκαστικὴ ἀνάλυση τῶν λιθογραφιῶν — πού ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι καμωμένες σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς καὶ β) στὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν πού νὰ πιστοποιοῦν ὅτι ὁ δάσκαλος Ἡσαΐας εἶχε καὶ γνώσεις ζωγραφικῆς. Ἐδῶ θὰ σταθοῦμε καὶ θὰ ἐξετάσουμε κυρίως τὰ ἐπιχειρήματα τῆς δεύτερης κατηγορίας.

Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Γ. Πετρή, ἓνας ἀπλὸς δάσκαλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡσαΐα δὲν ἐννοεῖται νὰ γνωρίζει οὔτε σχέδιο, οὔτε ἰχνογραφία. «Τὸ ὅτι ὁ Ἡσαΐας εἶναι δάσκαλος, γράφει, θὰ μπορούσε, μὲ τὰ σημερινὰ μέτρα, νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση πὼς εἶχε καὶ κάποια γνώση σχεδίου, γιατί οἱ σημερινοὶ δάσκαλοι ἀποκτοῦν γνώσεις, μερικὰ γενικὰ τεχνικὰ στοιχεῖα, πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ διδάσκουν τὰ παιδιά ἰχνογραφία καὶ χειροτεχνία. Μὰ τέτοια πράγματα εἶναι πολὺ ἀμφίβολο πὼς ἀκολουθοῦσαν τὴν ἴδια πορεία σ' ἐκείνη τὴν ἐποχή. Οἱ δάσκαλοι, ὅσο νομίζουμε πὼς ξέρουμε, τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διδάσκανε κατὰ κανόνα μονάχα γράμματα. Αὐτὰ μαθαίνανε»⁵. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται ἐδῶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια: πιστεύει ὡστόσο, ὅτι ἡ κατάσταση τῆς ἐκπαίδευσης ἔχει μείνει ἀμετάβλητη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπου ὁ δάσκαλος δὲν μπορούσε νὰ ξεφύγει «ἀπὸ τὰ καθιερωμένα: τὸ ψαλτήρι, τὸ κτῶήχι, τὸ μνηαῖο, ἢ τὶς προφητείες».

Τὰ πράγματα ὅμως δὲν εἶναι ἔτσι ἀκριβῶς. Τουλάχιστο στὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἡ δομὴ τοῦ σχολείου ἔχει ὑποστῆ σημαντικὲς ἀλλαγές. Στὰ πλαίσια τοῦ ὑπὸ ὄργάνωση κράτους μπαίνουν τὰ θεμέλια ἐνὸς πρώτου σχεδιασμοῦ τῆς κατώτερης σχολικῆς ἐκπαίδευσης: καινούριες μέθοδοι διδασκαλίας εἰσάγονται ἢ καθιερώνονται σὲ εὐρεία κλίμακα (ἀλληλοδιδασκτικὴ), γράφονται ἢ μεταφράζονται σχολικὰ ἐγχειρίδια, μερικὰ καινούρια μαθήματα ἀντικαθιστοῦν ἢ προσθέτονται στὰ παλιά, καὶ γενικὰ ὁ ρόλος καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ σχολείου πᾶνε τώρα νὰ διαφορο-

3. Στους ζωγράφους τοῦ 19 αἰῶνα περιλαμβάνει τὸν Ἡσαΐα ὁ Ἄ ν δ ρ. Σ. Ἰ ω ά ν ο υ, Ἡ ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ, 19ος αἰῶνας, ἸΑθ. «Μέλισσα» 1974, σ. 46. Ἐπίσης καὶ ὁ Σ π. Ἰ σ δ ρ α χ ά ς, ὁ.π., σ. 21, γράφει ὅτι «Ὁ Ἡσαΐας ζωγράφισε ὁ ἴδιος τὰ πρωτότυπα τῶν λιθογραφιῶν του».

4. περ. *ΑΝΤΙ*, τχ. 41, 20.3.1976, σ. 28 - 32. Τὴν ἴδια ἄποψη ἔχει διατυπώσει ὁ συγгр. καὶ στὸ βιβλίο του: «Μακρυγιάννης καὶ Παν. Ζωγράφος», ἸΑθ. 1975, σ. 118 - 119. Στὸ ἄρθρο του στὸ περ. *ΑΝΤΙ* τὴν ἀναπτύσσει διεξοδικότερα.

5. Γ. Π ε τ ρ ή ς, Ὁ Μακρυγιάννης καὶ ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἡσαΐα, σ. 30.

ποιηθούν. Χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι κόβονται οι δεσμοί με την ιδεολογία και τη σχολική πρακτική του παρελθόντος.

Σημειώνω εδώ ότι σ' αυτά ακριβώς τα χρόνια είναι που μπαίνουν, επίσημα, στα σχολεία και διδάσκονται συστηματικά ή καλλιγραφία και ή ιχνογραφία. Ο σκοπός των μαθημάτων αυτών είναι προφανής: ή καλλιγραφία θά βελτιώσει τη γραφή και βέβαια θά δώσει στο κράτος καλούς γραφιάδες, ενώ ή ιχνογραφία θά εξοικειώσει το παιδί με τὸ σχέδιο. Ἡ διδασκαλία τοῦ πρώτου μαθήματος γίνεται με βάση πίνακες καλλιγραφίας: για τὴ διδασκαλία τῆς γραμμικῆς ιχνογραφίας μεταφράζεται στὰ 1831, με τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἰω. Κοκκῶνη, εἰδικὸ ἐγχειρίδιο⁶. Κάθε ἄλλο λοιπὸν παρὰ προβολὴ τῶν «σημερινῶν μέτρων» στὸ παρελθόν, ὅπως γράφει ὁ Γ. Πετρῆς, ἀποτελεῖ ή διδασκαλία τέτοιου εἶδους μαθημάτων στὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια.

2. Ἐρχόμαστε τώρα στὸ δάσκαλο Ἄλέξ. Ἡσαΐα. Τὰ λιγοστά βιογραφικά που διαθέτουμε γι' αὐτὸν πραγματικά δὲν μᾶς δίνουν παρὰ τὴ μορφή ἑνὸς τυπικοῦ δασκάλου. Ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ σχετικὴ ἔρευνα που ἔκανα προέκυψαν ὀρισμένα νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συσχετιζόμενα με τὰ ἤδη γνωστά⁷ ρίχνουν περισσότερο φῶς στὸ πρόσωπό του.

Ἀνάμεσα στοὺς νέους που τὸν Ἰούλιο τοῦ 1827 βρίσκονται καὶ σπουδάζουν στὴ Γενεύη, συναντᾶμε κι ἕναν με τὸ ὄνομα Ἡσαΐας. Ἡ πληροφορία ὑπάρχει σ' ἐπιστολὴ τοῦ Ἰω. Καποδίστρια πρὸς τὸν Γ. Τυπάλδο, στὸν ὁποῖο παραγγέλλει νὰ τοὺς μηνύσει: «νὰ μὴ σεισθῶσιν ἀπ' αὐτοῦ, διότι μελετᾷ νὰ τοὺς μεταχειρισθῶ»⁸. Πέντε μῆνες ἀργότερα (Δεκ. 1827) μαθαίνουμε ὅτι ὁ Καποδίστριας ἔχει δώσει ἐντολὴ στὸν ἀδελφὸ του Βιάρο νὰ φροντίσει γιὰ τὸν ἀνιψιὸ τοῦ Ἄλέξιου Ἡσαΐου, ἔμπορου στὴν Τεργέστη, ὅταν αὐτὸς ἀποφασίσει νὰ κατεβεῖ στὴν Ἑλλάδα⁹. Τὸ Μάιο τοῦ 1828 ἕνας νεαρὸς Ἡσαΐας βρίσκεται στὴν Ἑλλάδα καὶ βέβαια ψάχνει γιὰ δουλειά. Γράφει ὁ Καποδίστριας στὸ Σταμάτη Βούλγαρη — τὸ γνωστὸ μηχανικό, πολεοδόμο καὶ ζωγράφο: «Μοὶ ἐσύστησαν νέον τινα, Ἡσαΐαν λεγόμενον, σπουδάσαντα,

6. Ι. Β. Φραγκῆρος, Διδασκαλία τῆς διαγραφικῆς ἢ γραμμικῆς ιχνογραφίας, μετάφρ. Κ. Κοκκινάκη, Αἴγινα 1831. Περιγραφή τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ διδάσκαται τὸ μάθημα μᾶς δίνει τὸ «Ἐγχειρίδιον διὰ τ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολείων», ὑπὸ Σαραζίνου, μετάφρ. Ἰω. Κοκκῶνη, Αἴγινα 1830, σ. 50 - 54. Σημειώνω ὅτι ή γραμμικὴ ιχνογραφία δίδασκε τὸν τρόπο κατασκευῆς καὶ ἀναπαράστασης σχημάτων με γραμμές — ἀπὸ ἀπλά γεωμετρικὰ σχέδια ἕως στερεὰ σώματα καὶ μορφές.

7. Σπ. Ἀσδραχάς, ὄπ. παρ., σ. 20.

8. Ἐπιστολαὶ Ι. Α. Καποδίστρια, τόμ. Α', Ἀθ. 1841, σ. 134. Πρβλ. καὶ Εὔρετήριον τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Ἰω. Καποδίστρια, ἐπιμ. Χρ. Λοῦκος - Βγένα Βαρθολομαίου, *Μνήμων* 6 (1976 - 77) 131 - 211, στὸ ὁποῖο χρεωστῶ τις ἀναφορὲς στὸ ὄνομα τοῦ Ἡσαΐα.

9. Ἐπιστολαὶ Ι. Α. Καποδίστρια, τόμ. Α', σ. 257.

ώς είπαν, την αρχιτεκτονικήν και ίχνογραφίαν, τὸν ὁποῖον σᾶς παρακαλῶ νὰ βάλετε εἰς ἔργον καὶ δοκιμάσετε»¹⁰.

Ἀπὸ τῆς τρεῖς παραπάνω μαρτυρίες προκύπτει εὐκόλα νομίζω ἡ ταύτιση τῶν τριῶν προσώπων — τοῦ Ἑσαΐα τῆς Γενεῦσης, τοῦ ἀνιψιοῦ τοῦ ἔμπορου τῆς Τεργέστης καὶ τοῦ νεοφερμένου στὴν Ἑλλάδα Ἑσαΐα — μετὸν σμυρναῖο¹¹ Ἀλέξανδρο Ἑσαΐα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ.

Οἱ φιλικὲς σχέσεις τοῦ θεοῦ Ἑσαΐου¹² μετὸν Καποδίστρια διευκόλυναν τὴν ἐξεύρεση μιᾶς θέσης γιὰ τὸν νεαρὸ Ἀλέξανδρο, ποὺ ὅμως δὲν ἀνταποκρινόταν στὴν εἰδικότητά του: ὁ Βούλγαρος γιὰ ἀγνωστους λόγους δὲν φαίνεται νὰ τὸν κράτησε κοντά του, καὶ τὸ Μάρτιο τοῦ 1829 διορίστηκε ἀπὸ τὸν Κυβερνήτη δάσκαλος σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τοῦ Ναυπλίου¹³. Πιθανῶς ἡ τελευταία αὐτὴ ἐπιλογὴ εἶταν τοῦ Καποδίστρια καὶ δείχνει τὴν προτεραιότητα ποὺ ἔδινε στὴν ὀργάνωση τῆς κατώτερης σχολικῆς ἐκπαίδευσης καὶ τὴν ἐπὶ ἀνδρωσὴ της μετὰ ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν μιὰ ὁποιαδήποτε παιδεία.

Στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ τοῦ Ναυπλίου ὁ Ἑσαΐας διδάσκει γραφὴ, ἀνάγνωση, γραμματικὴ, κατῆχηση, γεωγραφία, ἀλλὰ καὶ καλλιγραφία καὶ γραμμικὴ ἰχνογραφία — μαθήματα ποὺ ἦσαν ἐγγύτερα στὴν εἰδικότητά του. Στὶς ἀναφορὰς τῶν προϊσταμένων του ἐπιθεωρητῶν ἐξαίρεται ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἡ φιλοκαλία του, ἀρετὲς ποὺ τοῦ ἐπέτρεψαν, ἂν καὶ «ὀλίγας ἰδέας τῆς (ἀλληλοδιδασκτικῆς) μεθόδου ἔχων κατὰ πρῶτον», νὰ ὀργανώσει καλὰ τὸ σχολεῖο του· παράλληλα τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ παράδοση κοινῶν μαθημάτων σὲ στρατιῶτες καὶ ναῦτες¹⁴. Ὁ Ἑσαΐας διατήρησε τὴ θέση του στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τοῦ Ναυπλίου καὶ μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Κυβερνήτη. Πιστὸς φίλος καὶ ὁπαδὸς τοῦ Καποδίστρια, θὰ τιμήσει, μαζί με τοὺς μαθητὲς του, τὴ μνήμη του στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα Ναυπλίου στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1832¹⁵. Ἡ θητεία τοῦ Ἑσαΐα στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ ἐπὶ Καποδίστρια εἶταν ἓνα γεγονός ποὺ σημάδεψε τὴ ζωὴ του: ἔτσι, ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα κι ἐνῶ ὁ Ἑσαΐας ἔχει καταλάβει στὸ μεταξύ κι ἄλλες δημόσιες διδασκαλικὲς

10. Ὅπ. παρ., τόμ. Β', σ. 100.

11. Πρῶτη μνεῖα τοῦ τόπου καταγωγῆς του βλ. στοῦ Ἄ π. Δ α σ κ α λ ά κ η, Κείμενα - Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Τὰ περὶ παιδείας, τόμ. Α', Ἀθ. 1968, σ. 374. Πρβλ. καὶ Σ π. Ἄ σ δ ρ α χ ά ς, ὅπ. παρ., σ. 20.

12. Ὁ Ἀλέξιος Μ. Ἑσαΐου συγκαταλέγεται στοὺς καλοὺς φίλους καὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ Καποδίστρια. Τὸ 1828 γίνεται μέτοχος τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας ποὺ ἴδρυσε ὁ Κυβερνήτης (Ἐπιστολαὶ Ι. Α. Καποδίστρια, τόμ. Β', σ. 235)· τὸ 1830 στέλνει χρήματα ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων (Ἄ π. Δ α σ κ α λ ά κ η ς, ὅπ. παρ., τόμ. Β', Ἀθ. 1968, σ. 1488).

13. Ἄ π. Δ α σ κ α λ ά κ η ς, ὅπ. παρ., τόμ. Β', σ. 1142 καὶ τόμ. Γ', σ. 1889.

14. Ἄ π. Δ α σ κ α λ ά κ η ς, ὅπ. παρ., τόμ. Β', σ. 763, 1142 - 1143, 1394 - 1395 καὶ τόμ. Γ', σ. 1889 - 1891, ὅπου διάσπαρτες ἀναφορὰς στὸ διδασκτικὸ ἔργο τοῦ Ἑσαΐα. Βλ. καὶ σημ. 16.

15. ἐφ. «Ὁ Ἑλληνικὸς Καθρέπτης», ἀρ. 14, 22.10/3.11.1832, σ. 58.

θέσεις, ο Μακρυγιάννης θέλοντας να δώσει τα στοιχεία της ταυτότητάς του, γράφει ότι «τόν είχε δάσκαλο ο Κυβερνήτης εις τ' 'Αναπλιού τὸ σκολεῖον»¹⁶.

Τὸ Μάϊο τοῦ 1832 ὁ 'Ησαΐας ὑποβάλλει μιὰ ἀναφορὰ στὴ Γραμματεία 'Εκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίου 'Εκπαιδεύσεως μὲ προτάσεις γιὰ τὴν καλύτερη ὀργάνωση τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τῆς χώρας: ἀφοῦ πρῶτα τονίσει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐφοδιαστοῦν τὰ σχολεῖα μὲ τυπωμένους πίνακες ἀριθμητικῆς, ἰχνογραφίας, καλλιγραφίας κ.ἄ., ζητεῖ ἀπὸ τὴ Γραμματεία νὰ τὸν ἀπαλλάξει ἀπὸ τὰ διδασκτικά του καθήκοντα — διορίζοντας στὴ θέση του τὸν ἀδελφὸ του — καὶ νὰ τοῦ ἀναθέσει τὴν ἐπιθεώρηση τῶν σχολείων, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξακριβώσει τὶς ἀνάγκες τοὺς σὲ ὑλικά διδασκαλίας καὶ νὰ φροντίσει γιὰ τὴν κάλυψή τους¹⁷.

'Αλλὰ ἡ πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας στὰ 1832 κάθε ἄλλο παρὰ ἐπέτρεπε τὴν πραγματοποίηση τέτοιων πρωτοβουλιῶν. Ἐνα χρόνο ἀργότερα ἔρχονται οἱ Βαυαροὶ κι ὁ 'Ησαΐας, ποὺ δὲν ἐγκατέλειψε τὴν ἰδέα του γιὰ ἐκτύπωση σχολικῶν πινάκων, θεώρησε τὴ στιγμή κατάλληλη γιὰ νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὸ ἐγχείρημα αὐτό. Μιὰ ἀγγελία του στὴν ἐφημερίδα «'Ηλιος» (ἀρ. 21/1.9.1833) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι φιλοτέχνησε δύο «καλλιγραφίες», μία γιὰ τὰ προπαιδευτικά καὶ μία γιὰ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχει ἤδη τυπώσει στὴ βασιλικὴ λιθογραφία καὶ διαθέτει τὴν πρώτη:

ΕἰΔΟΠΟΙΗΣΙΣ. Φιλόκαλοι 'Ελληνες, Πόσον ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαῖα εἶναι ἡ Καλλιγραφία, δὲν ἀμφιβάλλω, καθεὶς τὸ γνωρίζει: πλὴν διὰ νὰ μάθη τις νὰ καλλιγραφή, ἀνάγκη νὰ ἔχη παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἀπομιμούμενος κατὰ τοὺς κανόνας αὐτῆς, νὰ μανθάνῃ τὴν ὠραίαν ταύτην τέχνην. Βλέπων λοιπὸν τὴν μεγάλην ἔλλειψιν τῶν τοιούτων παραδειγμάτων, καὶ τὴν περίστασιν, καθ' ἣν ἠξιώθημεν νὰ ἔχωμεν καὶ λιθογραφίαν ἀξιόλογον, διευθυνομένην, παρὰ τοῦ Κυρίου Α. Φόρστερ, γραμματέως τῆς 'Αντιβασιλείας, καὶ ἐπιτηδειοτάτου λιθογράφου, ἔγραψα δύο καλλιγραφίας, μίαν πρὸς χρῆσιν τῶν προπαιδευτικῶν, καὶ ἄλλην τῶν ἀνωτέρων σχολείων μας, τὰς ὁποίας ὁ εἰρημένος Κύριος Α. Φόρστερ προθύμως τὰς ἐλιθογράφησε δι' ἐξόδων μου. Εἰδοποιῶ λοιπὸν τοὺς φιλοκάλους 'Ελληνες, ὅτι κατ' αὐτὰς ἡ μικρὰ ἐξεδόθη ἀπὸ τὰ πιεστήρια τῆς Β. λιθογραφίας καὶ ὅστις ἐπιθυμεῖ νὰ τὴν ἀγοράσῃ, ἄς διευθυνθῇ εἰς τὸν ἐνταῦθα Βαναρὸν Βιβλιοπῶλον Κύριον Γιάκετ, ἢ εἰς ἐμὲ τὸν ἴδιον νὰ τῷ πέμψωμεν ὅσα σώματα θελήσῃ. Ἡ τιμὴ τῆς προσδιωρισθῆ δραχ. 3 εἰς

16. Βλ. σημ. 1.

17. Γ. Α. Κ., 'Υπουργεῖο Ὁρησκείας, φάκ. 49, σχολικά, ἀναφορὰ ἀπὸ 30.5.1832. Φωτοτυπία τοῦ ἐγγράφου ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ἡ συνάδελφος 'Ελένη Μπελιᾶ, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ.

καλὸν χαρτί, καὶ 2 εἰς κατώτερον. Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 29 Αὐγούστου 1833. Ὁ διδάσκαλος Α. Ἡσαΐας.

Ἡ τυπικὴ αὐτὴ ἀγγελία μὲ τὶς ἀναμφισβήτητα ἐπιχειρηματικὲς προθέσεις, δεῖχνει τὴν οἰκειότητα τοῦ Ἡσαΐα πρὸς τὴν καλλιγραφία κι ἀκόμα μιὰ λανθάνουσα αἴσθησι φιλοκαλίας.

Κατὰ τὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς βαυαρικῆς ἀντιβασιλείας ὁ Ἡσαΐας δὲν φαίνεται νὰ κατέχει δημόσια διδασκαλικὴ θέση, πράγμα πού, ἐνδεχομένως, θὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἔντονα φιλοκαποδιστριακὴ του τοποθέτησι. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1835 διορίζεται «διδάσκαλος τῆς καλλιγραφίας» στὸ «στρατιωτικὸν σχολεῖον τῶν Εὐελπίδων», θέση πού κρατεῖ ὡς τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1836, ὅποτε ὑποβάλλει παραίτησι¹⁸. Τὸν ἴδιον χρόνον προσλαμβάνεται στὸ Διδασκαλεῖο τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσις γιὰ νὰ παραδίδει τὸ μάθημα τῆς γραμμικῆς ἰχνογραφίας¹⁹.

Ἡ ἀνάθεσι στὸν Ἡσαΐα εἰδικὰ τῶν δύο αὐτῶν «τεχνικῶν» μαθημάτων ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσι τὴ μαρτυρία πού παραθέσαμε παραπάνω, ὅτι εἶχε κάνει σπουδὲς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἰχνογραφίας καί, συνάμα, νὰ ἀναιρέσι τὴν ἄποψι ὅτι οἱ γνώσις μας γιὰ τὸν Ἡσαΐα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ τὸν θεωρήσιμε ζωγράφον τῶν λιθογραφιῶν.

3. Τὰ δύο τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Ἡσαΐα (1839, 1840) συνδέονται στενά μὲ τὸ θέμα τῶν εἰκονογραφιῶν τοῦ Μακρυγιάννη, τὶς λεπτομέρειες τοῦ ὁποῖου δὲν θὰ παραθέσιμε ἐδῶ. Θὰ σταθοῦμε μόνο σ' ἓνα σημεῖον τοῦ συμφωνητικοῦ, πού ὑπογράφηκε ἀνάμεσα στὸ Μακρυγιάννη καὶ τὸν Ἡσαΐα στίς 14 Μαρτίου 1839, καὶ μὲ τὸ ὅποιο ἀναλάμβανε ὁ τελευταῖος τὴν ὑποχρέωσι νὰ πάει στὸ Παρίσι καὶ νὰ τυπώσι τὶς εἰκόνες. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἄρθρα τοῦ συμφωνητικοῦ ἀνέφερε τὰ ἑξῆς: «Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ (δηλ. τῆς κυκλοφορίας τῶν εἰκόνων) θέλει διορίσι ὁ Κύριος Ἡσαΐας ἐπιστάτας τῆς Συνδρομῆς, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος... τὰ σώματα (γρ. ὀνόματα) τῶν ὁποῖων θέλουν κηρυχθῆ διὰ τῆς Ἐφημερίδος ὁ Περιγηγητῆς»²⁰.

Τὸ σημεῖον αὐτὸ τοῦ συμφωνητικοῦ δὲν ἔχει, ἀπ' ὅσο ξέρω, σχολιασθεῖ. Ἄραγε πραγματοποιήθηκε ἡ δημοσίευσι τῆς παραπάνω ἀνακοίνωσις καὶ ποιά εἶναι ἡ μνημονεύομενη ἔφημερίδα «Περιγηγητῆς»; Μιὰ σχετικὴ ἔρευνα πού ἔκανα μὲ ὁδήγησε στὸν τίτλον ἑνὸς περιοδικοῦ μὲ τὸν ἴδιον τίτλον,

18. Βλ. τὸ διορισμό του στὴν «Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως», ἀρ. 2, 23.1./4.2.1835, σ. 11 καὶ τὴν παραίτησή του στὴν ἴδια ἔφημερίδα, ἀρ. 26, 10.6.1836, σ. 118.

19. Βλ. Α. Ι. Κ λ ἄ δ ο ς, Ἐφετηρίς (Almanach) τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος διὰ τὸ ἔτος 1837, Ἀθ. 1837, σ. 157.

20. Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη, τόμ. Α', σ. 275. Τὸ κείμενον τοῦ συμφωνητικοῦ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφ. «Αἰών», ἀρ. 53, 9.4.1839. Στὸ παράθεμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ λ. *σώματα* πρέπει νὰ γίνι *ὀνόματα*, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι στὸ κείμενον τοῦ «Αἰῶνος».

πού βρισκόταν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής²¹, αλλά σήμερα θεωρείται χαμένο. Το περιοδικό αυτό φέρεται με τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: «Περιηγητῆς (ὁ), Α.Σ.Η. (ἐκδ.), Ἀθῆναι, 8ον, 15 Μαρτίου 1839, Ἀτελές». Τὰ ἀρχικά Α.Σ.Η ταυτίζονται εὐκόλα με τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλέξ. Ἑσαΐα, ἀφοῦ με τὰ ἴδια ἀρχικά ξέρουμε ὅτι υπογράφει λιθογραφίες του²². Μιὰ ἀνακοίνωση, ἀκόμη, στήν ἐφ. «Αἰῶν» (15.3.1839) μᾶς δίνει πλήρες τὸ ὄνομά του, μαζί με τὰ περιεχόμενα τοῦ ἐντύπου:

Ἐξεδόθη ἀπὸ τῆς 15 Μαρτίου τὸ Α' φυλλάδιον τοῦ Περιοδικοῦ Συγγράμματος ὁ Περιηγητῆς, ἐκδιδομένον παρὰ τοῦ Κυρίου Α. Σ. Ἑσαΐα. Τὰ ἀντικείμενα, περὶ τῶν ὁποίων πραγματεύεται, εἶναι Ἑλλ. Ἀρχαιοτήτες, Πρῶτη θεὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Κατάστασις τῆς Σμύρνης, τὸ Σπήλαιον τοῦ Πυθαγόρου, ὁ καθυποταγμένος Σάμιος, ὁ Δαίμων Σεληναῖος, Γ. Ἱστορία, Οἰκονογραφίαι (sic). Στήλη πεζῆ καὶ Ποιητικῆ, ὕφος γλαφυρόν, θέματα περίεργα εἶναι τὰ συστατικά τοῦ Συγγράμματος τούτου, ἐκδιδομένον ἅπαξ τοῦ μηνός. Τὸ φιλόμουσον καὶ αἱ φιλοκαλίαι τῶν συμπολιτῶν μας θέλον ἐνθαρρῶναι βέβαια τὸν ἀξίεπαινον Ἐκδότην αὐτοῦ. Αἱ ἐκδόσεις εἶναι ὁ στήμων τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς προόδου τῶν Ἑθνῶν, καὶ ὡς τοιαύτας ὀφείλουσιν οἱ συμπολίται μας νὰ τὰς ἐμψυχῶνῶσι.

Νομίζω ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση τῆς «Ἐφημερίδος ὁ Περιηγητῆς» καὶ τοῦ ὁμώνυμου περιοδικοῦ τοῦ Ἀλέξ. Ἑσαΐα. Σχετικὰ τώρα με τὰ περιεχόμενά του: ἂν καὶ εἶναι δύσκολο με βάση ἀπλῶς τὴν παραπάνω ἀνακοίνωση τοῦ «Αἰῶνος» νὰ κρίνουμε τὴν ὕλη τοῦ περιοδικοῦ, μποροῦμε ὥστόσο, προκαταβολικά, νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε σὰν ἐγκυκλοπαιδικό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ συνύπαρξη τῆς μυθολογίας, τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ἱστορίας, τῆς ποίησης. Σταματᾶμε κατόπιν στὴ λέξη *Οἰκονογραφίαι*: ἔχοντας ὑπ' ὄψη μας τὸ ἄρθρο τοῦ συμφωνητικοῦ Μακρυγιάννη - Ἑσαΐα, πὺ μνημονεύσαμε παραπάνω, θὰ μπορούσαμε νὰ διακινδυνεύσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο αὐτὸν κρύβεται ἡ ἀνακοίνωση με τὰ ὀνόματα τῶν «ἐπιστατῶν», πὺ εἶχαν ὀριστεῖ ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐγγραφή συνδρομητῶν στὶς εἰκονογραφίες. Ἐνα πρόβλημα πὺ τίθεται ἐδῶ εἶναι ἡ χρονικὴ σύμπτωση τῆς υπογραφῆς τοῦ συμφωνητικοῦ καὶ τῆς ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ (14 καὶ 15 Μαρτ. 1839, ἀντίστοιχα): πῶς δηλ. πρόλαβε νὰ περάσει στὸν «Περιηγητῆ» — πὺ στὶς 15 Μαρτίου εἶχε ὀπωσδήποτε ἐκτυπωθεῖ καὶ κυκλοφορήσει (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀγγελία στὸ φύλλο τῆς 15.3.1839 τοῦ «Αἰῶνος») — μιὰ ἀνακοίνωση πὺ

21. Σ. Ε. Σ τ ἄ η ς, Κατάλογος Βιβλιοθήκης Βουλῆς, Ἀθ. 1900, σ. 90. Ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ ὑπάρχει καὶ στοῦ Δ. Σ. Γ κ ἰ ν η, Κατάλογος ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, Ἀθ. 1967, σ. 15· πηγὴ τοῦ πιθανῶς εἶναι ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς.

22. Βλ. σημ. 2.

προϋπόθετε την ύπογραφή του συμφωνητικού; Το πράγμα εξηγείται αν θεωρήσουμε ότι το περιεχόμενο του συμβολαίου είχε συμφωνηθεί προφορικά ανάμεσα στο Μακρυγιάννη και τον Ήσαϊα πριν από τις 14 Μαρτίου κι ότι το συμβόλαιο υπογράφηκε αυτή τη μέρα για να προλάβει ακριβώς την έκδοση του περιοδικού.

Ἡ ἐκδοτική δραστηριότητα τοῦ Ἡσαΐα εἶταν βραχύβια: λίγον καιρὸ μετὰ τὴ συμφωνία μετὰ τὸ Μακρυγιάννη (ὄχι πρὶν τὶς 29 Ἀπριλίου — ἡμέρα ποὺ ἐπικυρώνεται τὸ συμφωνητικὸ)²³ ἀναχωροῦσε μετὰ τὶς εἰκόνες γιὰ τὴν Ἰταλία, μετὰ προορισμὸ ὑποτίθεται τὸ Παρίσι. Πηγαίνει στὴ Βενετία καὶ τὴν Τεργέστη, ὅπου ξέρουμε ὅτι κατοικοῦσαν συγγενεῖς του, κι ἐκεῖ τὸν βρίσκει ὁ θάνατος στὰ 1840 (πρὶν τὶς 7 Ἀπριλίου)²⁴. Στὸ μεταξύ ἔχει τυπώσει, ἀθετώντας τὴ συμφωνία μετὰ τὸ Μακρυγιάννη, μιὰ σειρά δικές του λιθογραφίες, ὅπου φαίνεται νὰ ἀντιγράφει εὐρωπαϊκὰ πρότυπα²⁵.

4. Τελειώνοντας θὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τοῦ Ἡσαΐα. Ἡ αἰσθητικὴ ἀνάλυση τῶν λιθογραφιῶν, ποὺ πρῶτος ἔκανε ὁ Γ. Πετρῆς, ἔδειξε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μετὰ εἰκόνες ποὺ «βρίσκονται ὁλότελα μέσα στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς, μετὰ μιὰ δόση ἀφέλειας, ποὺ τὶς τοποθετεῖ κάπως κοντὰ σὲ μιὰ λαϊκὴ ἀντίληψη, πάντα δυτικὴ»²⁶.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔκανε τὸ συγγρ. νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἀφοῦ δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις ὅτι ὁ Ἡσαΐας, ἓνας ἀπλὸς ρωμιὸς δάσκαλος, εἶταν γνώστης τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς, πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὶς λιθογραφίες του σ' ἓναν ἄγνωστο ἰταλὸ ζωγράφο. Ἀλλὰ ἀπ' ὅσα εἶπαμε παραπάνω γιὰ τὶς σπουδὲς καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Ἡσαΐα, δὲν νομίζω ὅτι δικαιολογεῖται μιὰ τέτοια ἄποψη. Ἡ ἀπόδοση τῶν λιθογραφιῶν στὸν ἴδιο τὸν Ἡσαΐα — ὁ ὁποῖος ἄλλωστε, ὅπως ξέρουμε, τὶς υπογράφει—ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἐνῶ ἡ σύλληψη καὶ ἡ διάρθρωση τῶν θεμάτων τους ἀκολουθοῦν τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀντιλήψεις, ἀντίθετα τὰ πρόσωπα παριστάνονται μ' ἓνα τρόπο σχηματικὸ καὶ ἀπλοϊκὸ, ποὺ νομίζω ὅτι παραπέμπει περισσότερο στὸ σχέδιο καὶ τὴν ἰχνογραφία, παρὰ στὴν καθαρὴ ζωγραφικὴ. Ὅσο γιὰ τὰ δυτικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τοῦ Ἡσαΐα, αὐτὰ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴν ἐπαφή του μετὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, μέσα στὴν ὁποία θὰ εἶχε διαμορφώσει καὶ τὶς εἰκαστικὲς του ἀντιλήψεις. Ἐπομένως εἶταν φυσικὸ ὁ Ἡσαΐας νὰ ἐπιλέξει καὶ ὡς ἓνα σημεῖο νὰ ἀντιγράψει αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν «εὐρωπαϊζουσα» τέχνη — μιὰ τέχνη ποὺ, βέβαια, ἐρχόταν σὲ φανερὴ ἀντίθεση μ' ἐκείνη τῶν Ζωγράφων καὶ τοῦ Μακρυγιάννη.

23. Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη, τόμ. Α', σ. 276.

24. Ὅπ. παρ., τόμ. Β', σ. 498.

25. Γ. Πετρῆς, Μακρυγιάννης καὶ Παν. Ζωγράφος, σ. 118 - 119.

26. Ὅπ. παρ., σ. 118.

Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ πῆρε συγκεκριμένη μορφή ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα τῆς συμφωνίας μὲ τὸ Μακρυγιάννη γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν εἰκόνων. Κάποιες ἐνδείξεις φανερόνουν ὅτι ὁ Μακρυγιάννης διατηροῦσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἡσαΐας θὰ μεταχειριζόταν τὶς εἰκόνες του²⁷. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι τοῦ ἀνέθεσε τὸ ἔργο αὐτὸ σημαίνει ὅτι, παρὰ τοὺς ἐνδεχόμενους ἐνδοιασμούς του, ἔβρισκε στὸ πρόσωπο τοῦ Ἡσαΐα — λόγιου δασκάλου, μὲ σπουδὲς καὶ ἐξοικείωση μὲ τὴ ζωγραφικὴ — τὸν κατάλληλο ἄνθρωπο πὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβλέψει τὴν ἐκτύπωση τῶν εἰκόνων του καὶ νὰ κάνει, κατὰ τὸ συμφωνητικὸ, «τὰς ἀναγκαΐας ἐπιδορθώσεις». Ἀλλὰ τὰ πράγματα, ὅπως ξέρουμε, δὲν ἀκολούθησαν αὐτὸ τὸ δρόμο. Ὁ Ἡσαΐας φτάνοντας στὴν Ἰταλία ἀθέτησε, κάτω ἀπὸ ἄγνωστες συνθήκες, τὸ συμφωνητικὸ, γιὰ νὰ ἀπορρίψει τελικὰ τὴν τέχνη τοῦ Μακρυγιάννη — μιὰ πράξη συνειδητῆ καὶ σύμφωνη μὲ τὶς δικές του αἰσθητικὲς καὶ ιδεολογικὲς, εὐρύτερα, ἐπιλογές²⁸.

27. Κάτι τέτοιο νομίζω ὅτι διαφαίνεται στὸ γ' ἄρθρο τοῦ συμφωνητικοῦ τῆς 14 Μαρτίου, ὅπου ὁ Μακρυγιάννης θέτει στὸν Ἡσαΐα τὸ ρητὸ ὄρο νὰ κάνει «τὰς ἀναγκαΐας ἐπιδορθώσεις τῶν θέσεων, προσώπων καὶ λοιπῶν, χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθῆ διόλου ἀπὸ τὴν ιδέαν τῶν πρωτοτύπων, καὶ χωρὶς νὰ παραλλάξῃ οὐδὲ ἰῶτα ἀπὸ τὰς γεγραμμένας ἐκθέσεις τῶν περιστατικῶν περιγραφῶν καὶ λοιπὰ». Ἀπὸ δὴ φαίνεται ὅτι ὁ Μακρυγιάννης φοβόταν μήπως οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Ἡσαΐα προχωρήσουν βαθύτερα καὶ θίξουν «τὴν ιδέαν τῶν πρωτοτύπων» καὶ τὸν ἱστορικὸ ὑπομνηματισμὸ τους, χωρὶς τὸν ὁποῖο ἦταν ἀδύνατη, κατὰ τὴν ἀντίληψή του, ἡ «ἀνάγνωση» καὶ ἡ λειτουργία τῶν εἰκόνων. Πιθανῶς πᾶνω στὸ δευτέρου αὐτὸ θέμα νὰ εἶχαν προηγηθεῖ συζητήσεις ἀνάμεσά τους κι ὁ Ἡσαΐας νὰ εἶχε ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴ σκοπιμότητα ἐνὸς τέτοιου μακροῦ σχολιασμοῦ, ἀκατανόητου γιὰ τὸν ἴδιο. Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐνάμισυ μῆνα ἀργότερα (29.4.1839) ὁ Μακρυγιάννης ἔβαλε τὸν Ἡσαΐα νὰ ἐπικυρώσει τὸ παραπάνω συμβόλαιο μὲ ὑπεύθυνη δήλωσή του ὅτι «θέλει φυλάξῃ τὰς εἰρημένους συμφωνίας μὲ ὄλην τὴν τιμότητα καὶ εἰλικρίνειαν». Βλ. Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη, τόμ. Α', σ. 275 - 276.

28. Ἄν ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἡσαΐα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ σὰν μιὰ διαφορετικὴ ἐπιλογή καὶ ἀντίληψη τῆς ζωγραφικῆς, παραμένει ὡστόσο ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, τί σκόπευε νὰ κάνει μὲ τὶς εἰκονογραφίες τοῦ Μακρυγιάννη. Μήπως ἄραγε εἶταν μέσα στὶς προθέσεις τοῦ Ἡσαΐα νὰ τὶς τυπώσει κι αὐτὲς — στὸ μέτρο πὺ εἶταν βέβαια δυνατό, ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη — ἀφοῦ ὅμως προηγουμένως θὰ εἶχε τυπώσει τὶς δικές του λιθογραφίες, πράγμα πὺ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε προτεραιότητα στὴν ἀγορά; Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Ἡσαΐας δὲν θὰ μπορούσε γυρίζοντας στὴν Ἑλλάδα (ἂν σκόπευε νὰ γυρίσει) νὰ παρουσιάσει στὸ Μακρυγιάννη, ἀντὶ γιὰ τὶς εἰκονογραφίες, τὶς λιθογραφίες πὺ ἔφεραν ἄλλωστε μόνο τ' ὄνομά του.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ